

İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet / Gazneliler (962-1186)

Azmi Bilgin*

Gazneliler döneminde siyasî güçlülüğün yanında kültür ve bilim faaliyetleri de parlaktır.

Bir Türk sülâlesi tarafından kurulan ve ordusunun önemli bir bölümünün, devlet adamlarının, askerî kumandanlarının çoğunluğu Türklerden oluşan Gazneliler döneminde Türkçe ile şiirler yazıldığı anlaşılmaktadır. Orduda ve sarayda Türk şiirinin mutlaka bir yeri olması gerekmekte, olmaması imkânsız ve mantıksız görünmektedir. Gazneli ordularındaki Türk kabileleri arasında halk şairlerinin bulunması da söz konusudur.

Halkın çoğunluğu başka milletlerden olmasına rağmen Türkçe bir konuşma dili olarak varlığını sürdürdürmüş, Türk edebiyatının İslâmiyetten sonraki klâsik şiir örnekleri belki de ilk olarak Gazneliler devrinde verilmişti. F. Köprülü'nün verdiği bilgiye göre, bu konuda dönemin ünlü şairlerinden Minûçihri'nin (ö.441/1050) Kutadgu Bilig'den yarım yüzyıl

önce yazdığı divanında yer alan bir beytin Türkçesi şu şekildedir: "*Daba güzel söylemen için Türk üslûbuna benzet; bana Türkçe ve Oğuzca şiir oku.*" Burada şair övdüğü kişiye seslenerek, kendisine Türk şiiri ya da Oğuz şiiri okumasını istiyor. Bu övülen kişinin etkili ve bilgin birisi olduğu anlaşılıyor. Minûçihri Türkçe ve Oğuzca'yı bir birinden ayırıyor. Bu ayrımı Kaşgarlı Mahmud Divânü lügâti't-Türk'te de yapmıştır. Burada sözü edilen şiirlerin Halk şiiri mi ya da Gazneliler devleti dönemindeki Türk şairlerinin, İslâm medeniyetinin etkisiyle meydana getirdikleri Türk klasik şiiri mi olduğu belli değildir. Ancak bu şiirlerin Türk ve Oğuz Türküleri olma ihtimali de vardır. Minûçihri'nin soyca Türk olup olmadığı kesin olarak bilinmese de Türkçe'yi bildiği anlaşılmaktadır. Burada "Türkçe"yle Hakaniye Türkçesi kastedilmiştir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un da Kaşgar ve çevresindeki dil için bazan Hakaniye Türkçesi derken bazan da sadece Türkçe dediği görülmektedir. Hakaniye Türkçesini Doğu Türkçesi, Oğuz Türkçesini Batı Türkçesi diye de adlandırıyoruz. Minûçihri'nin başka şiirlerinde "Maveraünnehir şarkısı" ifadeleriyle Türkçe'ye atıfta bulunduğu da görülmektedir.

Gazneliler devletinin etnik yapısı göz önünde bulundurulduğunda, "Gazneliler devletinde yaşayan Türkler arasında, Türkçe'nin o zamanki iki lehçesini bilen ve kullananların mevcut olduğu ve bu lehçelerle şiirler yazıldığı" görüşü kuvvet kazanır. Ancak ne yazık ki Gazneliler döneminden günümüze ulaşan Türkçe eserler bulunmamaktadır. İlk müslüman Türk eserlerinin Türkistan'da yazılmış olması Gazneliler sarayında klasik Türk şiiri örneklerinin verilmiş olacağı ihtimalini güçlendirmektedir.

Türk halk edebiyatı İslâmiyetten önce olduğu gibi İslâmiyetin kabulünden sonra da Türkler arasında devam etti. Türklerle özgü olup Arap ve Acem edebiyatında örneği olma-

(*) Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dil ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

yan bu edebî gelenek Gazneliler döneminde olduğu gibi daha sonraki müslüman Türk devletlerinde de devam etmiştir.

Gazneliler devletinde halkın bir kısmı, ordu ve saray erkânı Türkçe konuşsa da resmî dil Arapçadır. Sultan Mahmud'un ilk veziri Ebü'l-Abbas Fadl zamanında resmî yazılarda Farsça kullanılmış, ancak daha sonra onun yerine vezir olan Ebü'l-Kasım Ahmed döneminde Arapça yeniden resmî dil olmuştur.

Bu döneme ait Türkçe ürünler günümüze ulaşmasa da sultanlar için yazılmış birçok Arapça ve Farsça kitap bulunmaktadır. Fars edebiyatı, yalnızca Gazneliler döneminde değil, Selçuklu ve Harizmşahlar gibi başka Türk devletlerinin saraylarında, Türk hükümdarlarının himayesinde gelişmesini sürdürmüştür ve klasik Türk edebiyatını etkilemiştir. Farsça bu dönemde ilim dili ve resmî dil olarak Arapça kadar yaygın kullanılsa da saraylarda rağbet gören bir edebiyat dili olmuştur.

626

Tâhirîler'den (821-873) başlayarak Safârîler (867-1495) ve Sâmânîler (819-1005) gibi İranlı sülâleler zamanında gelişen Yeni İran şiiri, Gazneliler döneminde de bu gelişmesini sürdürmüştür. Ancak Arapça'nın dinî eserlerin yanında edebî ve ilmî eserlerde de etkisi sürmektedir.

Gazneli sultanların ve devlet ricalinin, şair ve edipleri koruyup değer vermeleri, Fars şiirine canlılık kazandırıp atılımlar gerçekleştirmiştir. Fars şiir bu dönemde daha önceki dönemlere göre hem lafız hem anlam bakımından daha güçlenmiştir.

Bu dönemde İran edebiyatının büyük ustalarından sayılan Unsûrî, Ferruhî ve Minûçihri'nin şiirlerinde Türk dünyası ile ilgili bilgilere sıkça rastlanması, üzerinde durulması gereken dikkat çekici bir husustur. Bu şairlerin şiirlerinde Turan, Türkistan, Türk kelimeleri defalarca geçer. Kaşgar, Karluk, Özgend, Talas, Hutun gibi Türkistan'daki yerler onlara

ilham kaynağıdır. Karluk, Oğuz, Hazar, Çigil, Yağma, Kırgız, Türkmen boy adları kullanılır.

Şairler başta Sultan Mahmud olmak üzere Gazneli devlet adamları için yazdıkları kasidelere "Ey Türk" diye başlar. Şairlerin Sultan Mahmud'u ve onun devlet adamlarını överken kullandıkları hitaplarda, Türkler ve onların kahramanlıkları sık sık söz konusu edilir. Özellikle gazelleri Türk güzellerinin üstün vasıflarıyla doludur. İdeal ve üstün güzellikler ve güzeller onlarla ifadeye çalışılır. Bu şairlerin divanlarında İran tarihine ve mitolojisine ait kahramanlara, Türk sultanları ve devlet adamları kadar yer verilmediği görülür. Sultan Mahmud'un Karmatîler ve Hâricîlerle yaptığı mücadelelerin konu edilmesi, Sünnîliği ve Sünnîleri gözetmesi, bu dönemdeki şiirlerde işlenen konuların Acem kültüründen oldukça farklı olduğunu gösterir.

Sebüktegin ve Sultan Mahmud dönemi şairlerinden Ebü'l-Feth Ali b. Muhammed el-Büstî (ö.400/1010) edipliğinin yanında mektup ve resmî vesikaları ustalıkla kaleme almasıyla da ünlü olup Arapça ve Farsça divanları vardır. Melikü's-şuarâ unvanı kazanan Unsûrî (ö. 441/1050) saraydakilere yazdığı medhiyeleriyle ünlüdür. Aslen Türk olan Ferruhî-i Sîstânî (ö.429/1037-38) Mahmud ve oğulları için kasideler yazmıştır. Arap şiirine de son derece vakıf olan Minûçihri'nin Farsça divanı vardır. Kasidelerinin yanı sıra ilk musammatları yazması ve hamriyatı ile de ünlüdür. Kasidelerinde tabiatı ve atı en güzel anlatan şairlerdendir. Esecdî ve Esecdî de Sultan Mahmud dönemi şairleri arasında yer alır.

Sultan Mahmud döneminde Rey'den Gazne'ye gelen Ebü'l-Alâ Muhammed b. Has-sûl (ö.450/1058) sultandan büyük ilgi görmüş sonra yeniden Rey'deki görevine geri dönmüştür. Daha sonra Türklerin üstünlükleri ilgili *Tafzîlü'l-etrâk alâ sâiri'l-ecnâd* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eser tarihî olduğu kadar edebî ve içtimâî bakımdan da önemlidir.

İslâmiyetin özellikle Hindistan bölgesinde yayılması için çok büyük mücadele veren Sultan Mahmud'la sadık bendesi Ayaz hakkında halk arasında söylenen kıssalar *Cevâmiu'l-bikâyât* gibi kitaplarda yer alır. O hadis ve fıkha özel ilgi duymuştur. Hatta fakihler arasında zikredilmiş, bu konuda eser yazdığı da söylenmiştir. Onun edebiyata ilgisi ise şair ve sanatçılara verdiği değerden anlaşılmalıdır.

Sultan Mahmud döneminde, özellikle Gazne İslâm kültür ve sanat merkezlerinden biri haline geldi; bir çok saray, medrese ve mescit inşa edildi.

İlme ve sanata çok düşkün olan Mahmud'un sarayında yüzlerce alim ve şairin bulunduğu rivayet edilir. Bunların bir kısmı da komşu ülkelerden gelmiştir. Dehletşah *Tezkire*'sinde Sultan Mahmud'un sarayında 400 şair bulunduğunu söyler. Müstevfi *Târih-i Güzîde*'sinde onlar için yılda 400.000 dinardan daha çok para sarfettiğini bildirir. Bu rivayetler biraz mübalağalı görünse de Gazneliler devrinde edebiyata ve sanatçıya verilen değeri göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Çeşitli ilim dallarında onun adına birçok eser yazılmıştır. O, bilginlerle toplantılar yapar bunlara bizzat kendisi de katılırdı.

Farsça'nın kültür dili olarak gelişmesinde onun büyük payı olmuştur. Ancak bundan, onun "İran milliyetçiliğini himaye ettiği" sonucunun çıkarılması asla doğru değildir. O bunu böyle davanmanın bir hükümdarlık gereği olduğuna inandığı için yapmıştır.

Sultan Mahmud, Unsurî, Escedî, Ferruhî gibi şairlere pek cömert davranmıştır. Sultan Mahmud'un Firdevsî'nin (ö.411/1020) *Şâbnâme*'sine umulandan çok az para verdiği rivayet edilir. Bu davranışın sebebini kendisinin Sünnî, Firdevsî'nin Şiî olması, eserde Türkleri küçük düşürücü anlatımların bulunmasına bağlayanlar olduğu gibi, vezir Meymendî'nin etkisinin olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Firdevsî'nin ödül olarak verilenleri dağıtıp Sul-

tan Mahmud için hicviye yazdığı da söylenir. Firdevsî eserinin konusunu, üslûbunu İran'ın eski edebî geleneğinden almıştır. Gazneliler devri aslında böyle bir eserin bu şekilde vücud gelmesini sağlayacak şartlardan uzaktır. Ancak millî İran destanının Gazneliler döneminde vücuda getirilmiş olması, edebiyat tarihi bakımından önemli bir hadisedir. Bu eserin sadece İran edebiyatı üzerinde değil, Türk edebiyatında da etkili olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu dönemde sarayın haşmetini dile getiren kasidelerin çoğaldığı görülür.

Bu dönemde yaşayan Türk asıllı büyük bilginlerden birisi de Birunî'dir. O astronomi, matematik, fizik, tıp ve dinler tarihi başta olmak üzere Türk-İslâm dünyasının başta gelen bilim adamlarındandır. Harzemşahlardan Me'mun'un akıl hocası olan Birunî'yi, Mahmud Harezmi'ye ele geçirdikten sonra (1017) Gazne'ye getirdi ve Hindistan'a yapılan seferlere onu da götürerek Hindistan'da incelemelerde bulunma fırsatını verdi. Başlangıçta Sultan Mahmud'la Birunî arasında bir soğukluk olsa da daha sonra ilişkilerinin samimi bir münasebete dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Birunî, *Tabdîdü nübâyeti'l-emâkin, Makâle fi'stibrâci'l-evtâr fi'd-dâire ve Tabkîk mâli'l-Hind* adlı eserlerini Sultan Mahmud döneminde yazdı. Bu son eser Hindistan'ın o çağdaki felsefesi, edebiyatını, gelenek ve göreneklerini, inançlarını tarafsız olarak inceleyen ilk İslâmî kaynaktır. Eserde Hindistan'ın tarih ve coğrafyası hakkında da bilgiler yer alır. Eser güvenilirliğini ve önemini bugün bile korumaktadır. Birunî, bu eserlere bir riyaziye ve heyet kitabı olan *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî*'yi de ilâve etti ve onu da Sultan Mesud'a sundu.

Harezmi'ye ele geçiren Sultan Mahmud, Birunî ile birlikte onun hocalarını da Gazne'ye getirdi. Harezmi'den gelen ve Hristiyan bir bilgin olan İbn Hammar'a da yakın ilgi gösterdi. Harezmi'den gelenler arasında astronom Ebû Nasr Mansûr b. Ali İbn Irak ve Abdüssamed Evvel de vardı.

Sâmânîler ve Gazneliler devletinde çeşitli görevlerde bulunmuş olan Utbî, *Târîh-i Yemînî*'sinde Sultan Mahmud'un Gazne Camii'nin yanında yaptırdığı Dârü'l-ulûm adlı büyük medresenin odalarında, tabandan tavana kadar hattı güzel, değerli kitaplar bulunduğunu, kenarlarının haşiyeli olduğunu ve sultanın buradaki hoca ve talebelerin geçimi için medresenin vakıflarından dolgun aylıklar ve yıllıklar tayin ettiğini söyler.

Gazneliler devrinde Mahmud'dan sonra kültür ve ilmî faaliyetlere büyük destek veren bir diğer padişah da Mesud oldu. O da bir çok medrese yaptırdı. Hanefî fıkhıyla ilgili önemli eserlerden biri olan Kadı Ahmed Ebû Ahmed Nâsîhî *Mes'ûdî fî fîrû'î'l-Hanefîyye*'yi ona sundu. Mesud'un kendisi de iyi bir hattattı; bilgin ve şairlerle sık sık görüşür, onlara hediye ve ihsanlarda bulunurdu.

Sultan İbrahim de kültür alanında atalarının geleneğini sürdürdü. Her yıl bir Kur'an istinsah ederek onu başka hediyelerle birlikte Mekke'ye gönderdi. Ebû'l-Ferec Rûnî, Osman Muhtarî, Mes'ud-ı Sa'd-ı Selman İbrahim döneminin önde gelen şairleridir.

Behram Şah da "ulemâ ve fuzelâ" ile görüşmeyi seven bir padişahı. Farsça tasavvufî konuda mesnevî nazım şeklinde ilk eser veren Senâî *Hadîkatü'l-bakîka*'sını, Nizamî *Mabzenû'l-esrâr*'ını Behram Şah'a sundu. Behram Şah'a sunulan bir başka eser de Arapça'dan Farsça'ya çevrilen *Kelîle ve Dimne*'dir. Hasan-ı Gaznevî onun yanında bulunan şairlerdendir.

Gazneliler devri edebiyat nazariyecilerinin ellerinde pek fazla malzame olmasa da X. yüzyılda başlayan Yeni Fars şiirinin Acem aruz sisteminin kurulmasına ilk olarak Gazneliler döneminde teşebbüs edilmiştir. *Gâyetü'l-arûziyyîn*, *Kenzü'l-kâfiye*, *Hocestenâme* adlı eserlerin sahibi Behrâmî-i Serahsî bunlardan birisidir. Bu dönemin aruzcuları esas sistemi Araplardan almışlardır. Ancak Arap ve İran

aruzu arasında farklar da bulunmaktadır. Gazneli Mahmud devri şairlerinden Buzurgmihr-i Kâinî lakabıyla tanınan Emir Ebû Mansur Kasım b. İbrahim ve Ebû Abdullah Fûşî'nin bu konuda katkıları olduğu rivayet edilir.

Gazneliler devrinde önemli tarih eserleri de kaleme alındı. Ebû Nasr Muhammed Utbî *Târîh-i Yemînî*, Ebû Said Abdülhay Gerdizî *Zeynû'l-abbâr*, Ebû'l-Fazl Beyhakî *Târîh-i Beyhakî* adlı eserlerini Gazneliler döneminde kaleme almışlardır. Bu eserler, Horasan'ın siyasi ve sosyal tarihi için ilk başvuru kaynakları olduğundan başka, Gazneliler dönemiyle ilgili çağdaş tarihî eserler olması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir.

Gazneliler hanedanının hakim olduğu bölgelerde tasavvuf da gelişme imkânı buldu. Bu çağın ünlü sufîlerinden bir çoğu Gaznelilerin hüküm sürdüğü bölgelerde toplandı. Mutasavvıfların meclislerinin çok kalabalık olduğuna dair rivayetlerden halkın tasavvufa rağbet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ünlü mutasavvif İmam Kuşeyri'nin hocalarından olan Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed ed-Dakkak (ö.405/1014), Nişabur ve çevresinde halka nasihat ve vaazlarda bulundu. Daha çok şathiyyeleriyle tanınan Ebül'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Harakânî (ö.425/1033) döneminde olduğu gibi kendisinden sonra gelen Aynülkudat el-Hemedânî, Necmeddin-i Dâye, Attar ve Mevlânâ gibi bir çok ünlü mutasavvifi etkiledi. Tasavvufun Farsça ana kaynaklarından biri olan *Keşfü'l-mabcûb*'un yazarı Ali b. Osman b. Ebû Ali Cüllâbî Hucvirî (ö.465/1072) bu eserinde tasavvufun mahiyetini anlatmaya, nazarî ve amelî yönünü açıklamaya, onu İslâmiyetle uzlaştırmaya çalışmıştır. Dinî ilimleri de çok iyi bilen ve tasavvuf tarihinde *Tabakâtü's-sûfiyye* ve *Menâzilü's-sâirîn* adlı tasavvufî eserleriyle tanınan Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) Herat'ta dinî ilimlerle ilgili dersler de verdi.

Bunlardan başka Ebü'l-Kasım Ali b. Abdullâh el-Gürgânî/Cürcânî (ö.450/1058), *Tabakâtü's-süfîyye* ve *Usûlü'l-Melâmetiyye* adlı eserlerin müellifi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.412 /1021) ve *er-Risâle* adlı eseriyle tanınan Abdülkerim b. Havâzin el-Kuşeyrî (ö.465/1072) de Gazneliler döneminin önde gelen mutasavvıflarıdır.

Hakîm Senâî, Mesûd-ı Sa'd-ı Selman, Ebü'l-Ferec-i Rûnî gibi şairler Gazneliler döneminde yetişmeler de esas ünlerini Selçuklular döneminde kazanmışlardır.

Kaynaklar

Ateş, Ahmed, "Minûçihri", *İA*, İstanbul 1971, VIII, 340-344

Banarlı, Nihad Sâmi, *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi*, İstanbul 1983, I, 216-218.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarîhi*, Ankara 1987, I, 236-239

Dames, M. Longworth, "Gazneliler", *İA*, İstanbul 1977, IV, 742-748

Karaismailoğlu, Adnan, "Yeni Farsça Şiirlerde Türkler ve Türk Kültürü", *Dergâh*, XII/138 (İstanbul 2001), s.20-21.

Kartal, Ahmet, *Osmanlı Medeniyetini Besleyen Kültür Merkezleri- Edebî Açından- (XI. Asırdan*

XVI. Asrın Sonuna Kadar Türk Edebiyatı ile Fars Edebiyatının Münasebetleri), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1999, s.9-13.

Kartal, Ahmet, "Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Saraylarındaki Edebî Faaliyetler Üzerine Düşünceler", *Bilgi*, sy. 17, Ankara 2001, s. 55-68.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, s.113-116.

Köprülü, M. Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s.160, 247, 330- 333.

Köprülü, M. Fuad, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/2 (İstanbul 1929), s.81-83.

Köprülü, M. Fuad, "Gazneliler Devrinde Türk Şiiri", *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s.26-32

Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 480-483.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s.92-94.

Terzioğlu, Arslan, "Gazneliler Devrinin Büyük Türk Âlimi al-Biruni(973- 1051)", *Haseki Tıp Bülteni*, XI/3, İstanbul 1974, s.352-363.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992, s.119- 121.